

Історія освіти і науки

УДК 947.0835 (477)

І. А. Коляда

ВЧИТЕЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МАТЕРІАЛЬНОГО ТА ПОВУТОВОГО СТАНОВИЩА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОРІЧЧЯ)

Статтю присвячено реконструкції соціально-професійного портрета освітянської інтелігенції Наддніпрянської України другої половини ХІХ початку ХХ ст., порівнянню соціального, правового та матеріального становища її груп, характеристиці їхніх повсякденних проблем та переживань.

Ключові слова: інтелігенція, сільська інтелігенція, сільський вчитель, соціальна ієрархія, соціально-правовий статус, ментальність.

В статье сделана попытка реконструкции социально-профессионального портрета интеллигенции, занятой в образовательной сфере Надднепрянской Украины второй половины ХІХ — начала ХХ в., сравнению социального, правового и материального положения её групп, характеристике их повседневных проблем и переживаний.

Ключевые слова: интеллигенция, сельская, интеллигенция, сельский учитель, социальная, иерархия, социально-правовой статус, ментальность.

The article has reconstructed social and professional portrait of intellectuals in Ukrainian departments of Russian empire in second half of 19th - beginning of the 20th century, whose work in education; definition its social, legal and financial-status, characteristics its everyday problems.

Key words: intelligentsia, the rural intelligentsia, the rural teacher, social hierarchy, social and legal status, mentality.

Постановка²⁰ проблеми. Актуальність теми дослідження визначається тим, що вивчення історії української освітянської інтелігенції Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., порівняння соціального, правового та матеріального становища освітянської інтелігенції, характеристика її повсякденних проблем та переживань постає актуальним завданням вітчизняної історичної науки, особливо на нинішньому етапі відродження української національної державності, освітньої модернізації України. Успіх будь-яких політичних, соціально-економічних та культурно-просвітніх перетворень, що притаманні також і сучасному українському соціуму неможливі без участі у обговоренні їх концепції та реалізації широкий громадських кіл. Враховуючи те, що провідну роль у подібних процесах завжди відіграють представники розумової праці, тобто інтелігенція, дослідження попереднього історичного досвіду їх участі у розвитку вітчизняного суспільства залишається актуальним.

Аналіз актуальних досліджень. Незважаючи на те, що історична реконструкція розвитку освітянської інтелігенції Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.,

порівняння її соціального, правового та матеріального становища, характеристика повсякденних проблем та переживань українських освітян в дорадянську добу є необхідною умовою врахування накопиченого історичного досвіду в процесі сучасного вдосконалення українського освітнього простору, досі не маємо окремої узагальнюючої праці, в якій було б проаналізовано наявний матеріал, об'єктивно відображено соціально-професійний портрет української освітянської інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Серед робіт, присвячених окремим аспектам обраної проблеми, варто особливо відзначити дослідження В.Й. Борисенко [11], С.В. Васильченко [12], Б. Веселовського [13], Л.В. Гриневича [14], О.О. Драч [15], М.Г. Заволоки [16], О. Ілюхи [17], Г.В. Касьянова [18], В.Р. Лейкиної-Свирської [19], Б.М. Миронова [20], Г.І. Петровського [21], П. Сурина [21], І.В. Сучкова [23], М.О. Шипа [24] та ін. У них зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який дозволяє оцінити деякі спекти розвитку освітянської інтелігенції Наддніпрянської України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Критично проаналізувавши всі ці наукові роботи попередників, автору

вдалося виявити ті питання, які поки що залишаються не вирішеними.

Мета статті. Метою пропонованого дослідження є аналіз деяких аспектів соціально-професійного портрету сільського вчителя як представника української інтелігенції у другій половині XIX – на початку XX ст. Важливість вивчення окресленої проблеми посилюється на фоні поживлення наукового інтересу до повсякденного життя та суспільного статусу окремих соціальних груп, особливо сільської місцевості, яка розглядається не просто у площині консерватизму, а крізь призму виявлення національного та унікального фактору впливу на міську урбанізаційну цивілізацію.

Виклад основного матеріалу. Розвиток освіти в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. характеризувався браком учителів й вихователів. Особливо бракувало учителів й вихователів на селі, що було виявом зневажливого ставлення держави до потреб народної освіти й загальної відсталості суспільно-політичного й державного устрою імперії Романових. У цьому простежувалася й певна політика царського уряду щодо України. Населення українських губерній, насамперед сільське, мало нижчий рівень освіти, ніж у губерніях центральної Росії. Проте друга половина XIX – початок XX ст. стали переломним етапом у трансформації соціальної природи інтелігенції, незважаючи на те, що відносно загальної чисельності населення 9 українських губерній частка представників навчальної й виховної діяльності складала усього 0,2 % [18, с. 30].

Провідну роль у поширенні народної освіти в Україні протягом другої половини XIX – початку XX ст. відігравали представники розумової праці, тобто інтелігенція, й дослідження попереднього історичного досвід її участі у розвитку вітчизняного суспільства залишається актуальним. Саме сільські вчителі як представники української інтелігенції склали насамперед для окреслення мисляче творче ядро «освічений прошарок» або «освічений клас» суспільства, який характеризувався великою розумовою, естетичною та моральною активністю, ініціативою й творчістю. Термін «інтелігенція» з'явився у Росії у 1860-х рр. завдяки письменнику П.Д. Боборикіну (1836-1921).

Кваліфікаційний рівень сільських педагогів був нижчим за їхніх міських колег - переважна більшість з них мали підготовку на рівні учительських семінарій або училищ, нерідко взагалі вони мали лише початкову освіту. Наприклад, у земських школах у 1910 р. педагогів з середньою або спеціальною педагогічною освітою було лише 53 %. До того ж українські вчителі перебу-

вали в гіршому соціальному становищі; у порівнянні з іншими категоріями робітників розумової праці. За «Табелем про ранги», учительська посада відповідала XIV класу - найнижчому, але під різними приводами адміністрація зволікала з присвоєнням і цього чина, що тривало зазвичай упродовж кількох років. Кваліфікаційний рівень сільських педагогів був нижчим за їхніх міських колег – переважна більшість з них мали підготовку на рівні учительських семінарій або училищ, нерідко взагалі вони мали лише початкову освіту [14, с. 75-76]. Натомість у сільській місцевості фактично мешкало дві третини усієї української інтелігенції [13; с. 233].

Національна структура інтелігенції серед учителів, вихователів й загалом працівників педагогічної галузі відзначалася певними особливостями. Це була одна з професійних груп, де переважали євреї, тобто українці поступалися кількісно не лише росіянам. Можливо, це пояснювалося значною кількістю євреїв – викладачів й вихователів у нижчих ланках народної освіти, а також тим, що більша частина зайнятих навчальною й виховною діяльністю освітян концентрувалася у невеликих містах, містечках й селах з традиційним домінуванням єврейського етносу. Значна кількість євреїв займалася приватною педагогічною діяльністю [14, с. 75-76].

Аналізуючи зміни соціальної природи робітників розумової праці у другій половині XIX - на початку XX ст., неможливо уникнути з'ясування питання щодо матеріально-побутових умов життєдіяльності сільського вчителя.

Дослідження матеріально-побутових умов життєдіяльності сільського вчителя засвідчує про його перебування на нижчих щаблях матеріального добробуту серед робітників розумової праці. У відповідності з даними перепису початкових шкіл імперії Романових, що відбувся 1911 р., середня заробітна платня сільського учителя сягала 343 руб. на рік, його міський колега отримував в середньому 528 руб. [19, с. 65]. Подібні заробітки уможливили названим фаховим групам інтелігенції підтримувати релятивно високий життєвий рівень, вищий, ніж більшості підданих Російської імперії. За оцінкою Г.В. Касьянова, тогочасна українська інтелігенція, основна її маса, змикалася за своїми життєвими стандартами з тими міськими верствами, які на Заході окреслюють терміном «середній клас» [18, с. 19].

Як вже вище зазначалося, матеріальне становище сільської інтелігенції мало власну спе-

цифіку й відрізнялося від її міських колег. Так, наприклад; у перші роки після здійснення реформи 1861 р. заробітна платня сільського народного учителя коливалася у межах 30-120 руб на рік [15, с. 481. Наприклад, у 1871 р. максимальна річна платня учителів Миргородського повіту Полтавської губернії сягала 120 руб. Наприкінці XIX ст. середній річний оклад сільського педагога дещо зріс й становив від 240 до 300 руб. [11, с. 50].

Ще менше отримували учителі парафіяльних шкіл. Їхні оклади аж до 1896/97 навчального року становили щорічно 120 руб., й лише відтоді були збільшені до 180 руб. на рік. Учитель Закону Божого отримував щорічно 40-60 руб. заробітної платні [17, с. 433]. Загалом, заробітна плата сільського вчителя була вищою у південних українських губерніях, що пояснювалося регіональною специфікою, тобто значно вищим рівнем включення вітчизняного Півдня у соціально-економічні відносини буржуазного типу [15, с. 118].

Порівняльний аналіз прибутків педагогів з цінами другої половини XIX ст. дає підстави стверджувати про перевищення витрат над пересічною платнею учителя, отже засвідчує неможливість для народного учителя прохарчувати родину, не кажучи вже про придбання пристойного одягу, наймання комфортного помешкання, формування власної книгозбірні тощо [16, с. 39].

Після революції 1905-1907 років й початку запровадження загальної початкової освіти з 1909 р. на офіційному рівні була встановлена законом від 3 травня 1908 р. фіксована норма основного окладу учителів й учительок початкової школи, яка складала 360 руб. на рік [20, с. 294]. Цей закон обумовлював також зміну мінімального окладу законовчителів, який відтепер складав 30 руб. за кожен комплект учнів. Причому початковий оклад періодично збільшувався на 10 % надбавки за кожні п'ять років роботи [23, с. 65].

Матеріальний стан учителів середньої школи був набагато кращим, ніж народних учителів. Їх істотною перевагою була наявність службових і пенсійних прав. У 1913 р., напередодні Першої світової війни, були запроваджені систематичні п'ятирічні надбавки за стаж, надавалися пільги для навчання дітей педагогів та інші пільги [17, с. 434]. Як почасти небезпідставно вважає авторитетна дослідниця питання Н.А. Шип, сільські учителі до певної міри перебували навіть у вигіднішому становищі за міських колег. Адже сільські педагоги користувалися земельними ділянками розміром не менш 1 дес., які обробляли самі або ж віддавали в оренду. Траплялися випадки, коли окремі сільські громади й това-

риства доплачували учителям від 10 до 50 руб. у вигляді щорічної допомоги [24, с. 57].

Архівні джерела засвідчують, що учителі сільських початкових шкіл отримували у період Першої світової війни й 240, й 288, й 600, й 1044, й навіть 1190 руб. на рік [6, арк. 7-13]. Отже, коливання рівнів «воєнної» учительської зарплатні сягало, згідно з цими даними, пропорції 1 : 5. Рівень зарплати залежав від багатьох обставин – навантаження, освіти, стажу, проробленого на одному місці часу, відомству, до якого належала школа, тощо. У будь-якому разі, можна констатувати, що становище українських учителів не було стабільним, що визначалося умовами війни, економічної розрухи й галопуючої інфляції.

Матеріальне становище сільського учителя за умов Першої світової війни значною мірою залежало від регіону, в якому він/вона працювали. Тому й не дивно, що його (становище) по-різному оцінюють сучасні учені-історики. Так, наприклад, якщо вітчизняна дослідниця О. Драч стверджує, що Перша світова війна спричинила значне скорочення бюджету міністерства народної освіти Російської імперії [15, с. 163], то її російський колега О. Ілюха, навпаки, зазначає, що за умов воєнного часу кожний учитель отримував так звані «воєнні надбавки» у розмірі 1120 руб. на рік [17, с. 434].

Як зазначали самі сільські учителі, у 1916/17 навчальному році на належні їм 40 руб. у місяць (річна зарплатня 480 руб.) вже годі було прожити [8, арк. 8]. Тому вже з перших днів другої російської революції, а саме з березня 1917 р., посадові оклади вчителів зросли й складала 600 руб. на рік [10, арк. 32 зв.].

За мізерних статків сільському учителю було важко утримувати родину, давати належну освіту власним дітям. На думку сучасника тієї доби, відомого педагога й літератора С.В. Васильченка (1878-1932), вихованця Коростишівської учительської семінарії, сільський учитель мав лише три можливості одружитися, а саме: взяти шлюб з «дяківною», «урядниківною» або ж «селянкою» – відповідно до зазначених категорій сільських наречених й статусу їхніх батьків. Перші два варіанти пророкували йому, за С. Васильченком, «доживати свій вік посеред горілки, сільських пересудів і вести свій нікчемний скотячий, нікому не потрібну працю у школі, дожидаючи начальства та екзаменів, немов карри господньої». Не рятувала становища й дружина з сільських дівчат, оскільки вона «не піднімала, а ще більше підривала авторитет

учителя в селі». Бо спершу вона слухалась свого вченого чоловіка, соромиться його, училася у нього, але з появою дітей й додаткових клопотів – сміливішала й брала чоловіка «в оборот»: мовляла, що йому треба працювати й сім'ю глядіти, а не газети читати. Як підмічав С. Васильченко, учитель, одружений з селянкою мав в усьому їй педкорятися, бо «усі люди в селі були її прибічниками», а він «із своїми замірами, із своїми питаннями один у селі, як палець» [12, с. 499].

Вочевидь, вищенаведена картина «вибору без вибору» для сільського педагога, який мав намір одружуватися, занадто песимістична, але й насправді, за певних обставин дилема одруження для сільського учителя перетворювалася на болючу проблему вибору поміж жертвовною й часто невдячною працею задля народу й особистим щастям. Ідеалістом був далеко не кожний сільський педагог. Але ідеалістів у цьому середовищі все ж таки не бракувало.

Звичайно тривалість педагогічної служби сільського учителя була зазвичай меншою, аніж у його міського колеги, й становила в середньому 6-8 років. Відтак значною була плінність кадрів сільських педагогів й перманентно великою кількістю незайнятих вакансій. Найстійкішими, за визначенням В.Р. Лейкіної-Свірської, виявляли себе випускники учительських семінарій й учительки з епархіальних шкіл [19, с. 65]. 20-річна педагогічна праця надавала право на пенсію у розмірі третини учительської платні, 25-річна – двох третин, 30-річний педагогічний стаж дозволяв отримувати пенсію у розмірі 100% зарплатні. Втім, з кожних 100 учителів допрацьовували до 25-річного педагогічного стажу лише 5-6 осіб (відповідно 5-6%) [24, с. 57].

Траплялися випадки, коли сільський учитель залишав школу після 10 років роботи, школу, «яку він любив і з якою звикся усією душею», й вступав до числа студентів Київських вищих комерційних курсів, щоб покращити у майбутньому власне матеріальне становище й отримати сприятливішу кар'єрну перспективу [9, арк. 19]. Для отримання додаткових джерел заробітку, сільські педагоги масово підпрацьовували у земствах (зокрема, збирали й опрацьовували статистичні дані), наймалися помічниками писарів, виконували іншу малокваліфіковану канцелярську роботу [22, с. 83-89].

Правове становище сільського учителя було невисоким. Дипломовані випускники вчительських семінарій звільнялися від багатьох особистих повинностей, але це все рівно було меншим привілеєм, ніж ті, що їх собі міг дозволити чиновник вже найнижчого 14-го рангу. Цей ранг

натомість учитель міг отримати лише після 12 років бездоганної праці. За інших обставин він повертався до податного стану [19, с. 169-170].

У власній практичній діяльності сільський учитель залежав від численних представників влади. За ним пильно стежили інспектори, священники, сільські та повітові урядовці й поліція [11, с. 52]. За свідченням сучасників: «Чим розумніший, освіченіший і більш відданий своєму обов'язку був учитель, тим швидше він викликав підозру у свого начальства і суворо осуджувався яким-небудь поліцейським шпигуном, як підбурювач до підірвної діяльності і розбещувач молоді. Якщо він, навпаки, неук і бездара, п'яниця і ледар, його ніколи не обвинуватять, що він вовк у овечій шкурі і таємний революціонер» [24, с. 26-37].

Мінімальною мірою покарання, до якої вдавалися жандарми, якщо не могли довести причетність того або іншого учителя до революційного руху, було брутальне й неумотивоване переведення його до іншої школи; другим ступенем покарання було позбавлення роботи з оповіщенням усіх шкільних адміністрацій щодо його політичної неблагонадійності й позбавлення права бути народним учителем; третій ступінь покарання – ув'язнення й заслання до Сибіру [24, с. 381].

Перевірка на політичну благонадійність була обов'язковою фактично для всіх мешканців села, які прагнули обіймати службові, учительські, лікарські та ін. посади [1, арк. 9]. На початку ХХ ст. це було особливо актуально для влади, адже досвід попередніх десятиліть засвідчив, що інтелігенція бере активну участь в антиурядових акціях.

Поряд з владними структурами, цькувало гуманітарну інтелігенцію села й православне духовенство. Один з сільських учителів характеризував діяльність тогочасного сільського духовенства таким чином: «Отці церковні, корисливі, живуть майже в розпусті, займаються кляузами й очевидними наклепами, не шкодуючи ближнього свого» [9, арк. 9].

Під час широкомасштабного учительського з'їзду у Москві (29 грудня 1902 р. - 6 січня 1903 р.), на ньому були репрезентовані й українські учительські товариства, які висували вимоги щодо звільнення учителя від нагляду духовенства й попечителів училищ за політичною, моральною та релігійною ознакою, а також піднімалися питання про незалежність учителів від сільських властей [19, с. 61].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, аналіз джерельного матеріалу дозволяє стверджувати, що в

окреслений період завершився процес формування загального соціально-психологічного портрета сільського вчителя, як представника інтелігенції – самостійної соціальної верстви. У цей час сільський вчитель вже належить до численної соціальної верстви, якою виступала інтелігенція, що можна говорити й про її масову поведінку, масову психологію, загальний, зі спільними рисами портрет цього суспільного феномена.

ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 14.
2. Державний архів Черкаської обл. (далі Держархів Черкаської обл.) – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 2;
3. Держархів Черкаської обл. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 9.
4. Держархів Черкаської обл. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 10.
5. Держархів Черкаської обл. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 18.
6. Держархів Черкаської обл. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 9.
7. Держархів Черкаської обл. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 10.
8. Держархів Черкаської обл. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 24.
9. Держархів Черкаської обл. – Ф. 3990. – Оп. 2. – Спр. 162.
10. Державний архів Харківської обл. – Ф. 307. – Оп. 1. – Спр. 1а.
11. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. / В. Й. Борисенко; АН УРСР. Ін-т історії; відп. ред. О. І. Лугова. – К.: Наукова думка, 1980. – 153 с.
12. Васильченко С. В. Записки вчителя (Уривки) // Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За заг. ред. доц. С. А. Литвинова. – К.: Рад. школа, 1961. – С. 498–503.
13. Веселовский Б. История земства за 40 лет / Б. Веселовский – СПб., 1911. – Т. 4.
14. Гриневич Л. В. Євреї в Україні / Л. В. Гриневич, В. А. Гриневич // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е – Й. – С. 73–88.
15. Драч О. О. Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. О. Драч // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С. 48–51.
16. Заволока М. Г. Загальноосвітня школа України в кінці XIX – на початку XX ст. / М. Г. Заволока. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1971. – 106 с.
17. Ілюха О. Сельский учитель в Олонецкой губернии: труд и социальный облик / О. Ілюха // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской / О. Н. Ансберг и др. (сост.); Р. Ш. Ганелин (отв. ред.). – СПб.: Санкт-Петербур. ин-т истории РАН, Санкт-Петербур. научное об-во историков и архивистов, 2003.
18. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Георгій Володимирович Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
19. Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. / В. Р. Лейкина-Свирская – М., 1981. – 285 с.
20. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – нач. XX веков): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2-х т. / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 2. – 567 с.
21. Петровський Г. І. З революційного минулого / Г. І. Петровський – К., 1958. – 120 с.
22. Сури́н П. Сельскохозяйственные учреждения при народных школах / П. Сури́н // Школьное хозяйство. – 1896. – № 2. – С. 83–89.
23. Сучков И. В. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX вв. / И. В. Сучков // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 65–73.
24. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / Надежда Андреевна Шип; [Ин-т истории Украины АН УССР; Отв. ред. В. Г. Сарбей]. – Киев: Наук. думка, 1991. – 172 с.